

“SHAXSIY ERKINLIK VA XAVFSIZLIK HUQUQI: KONSTITUTSIYAVIY HIMOYANING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI”

Mingyasharova Sora Qobil qizi

TDYU huzuridagi Samarqand viloyat akademik litseyi talabasi.

+998933102932. @mingyasharovasora08gmail.com

Jamshidova Mushtariy Jonibekovna

TDYU huzuridagi Samarqand viloyat akademik litseyi talabasi.

+998991070624. jamshidovamushtariy4@mail.ru

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17806392>

Annotatsiya. Ushbu maqola Konstitutsiyada mustahkamlangan shaxsiy erkinlik va shaxsiy xavfsizlik huquqining nazariy-huquqiy asoslarini chuqur tahlil qilishga bag‘ishlanadi.

Tadqiqotda insonning tug‘ma va ajralmas huquqi sifatida e’tirof etilgan shaxsiy erkinlikning huquqiy tabiati, uning mazmun-mohiyati hamda konstitutsiyaviy normalar orqali ta’minlanish mexanizmlari ilmiy asosda yoritiladi. Shuningdek, shaxsning noqonuniy hibsga olinishi, asossiz javobgarlikka tortilishi yoki erkinligining turli shakllarda cheklanishi ustidan samarali himoyani ta’minlovchi protsessual kafolatlar, jumladan sud nazorati, advokat yordami, habeas corpus instituti va odil sudlov prinsiplari keng tahlil qilinadi. Maqolada zamonaviy konstitutsiyaviy rivojlanish jarayonlari, xalqaro inson huquqlari standartlari (Xalqaro paktlar, Yevropa va Amerika konvensiyalari tajribasi) hamda milliy qonunchilik o‘rtasidagi uyg‘unlik masalalari qiyosiy uslubda ko‘rib chiqiladi. Shaxsiy xavfsizlik huquqining amaliy jihatlari, xususan, davlat organlarining majburiyati, ularning protsessual vakolatlarini cheklash, inson sha’ni va qadr-qimmatini asrashga doir huquqiy mexanizmlar ham batafsil ochib beriladi.

Muallif zamonaviy konstitutsion yondashuvlarda shakllanib borayotgan yangi tamoyillar — inson huquqlarining ustuvorligi, davlatning javobgarligi, huquqni suiiste’mol qilishga qarshi kafolatlar, raqamli xavfsizlik va shaxsiy ma’lumotlar daxlsizligining kuchayib borishi kabi tendensiyalarni ham tahlil qiladi. Tadqiqot natijasida O‘zbekiston Konstitutsiyasida belgilangan shaxsiy erkinlik va xavfsizlik huquqlarining inson manfaatlari yo‘lida samarali ishlashini ta’minlash bo‘yicha ilmiy-huquqiy xulosalar va takliflar ishlab chiqiladi. Maqola inson huquqlari bo‘yicha mutaxassislar, yuridik ta’lim olish jarayonidagi talabalar, amaliyotchi yuristlar hamda konstitutsiyaviy islohotlar jarayoniga qiziqayotgan barcha o‘quvchilar uchun nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar. Shaxsiy erkinlik, shaxsiy xavfsizlik, konstitutsiyaviy huquqlar, protsessual himoya, habeas corpus, odil sudlov, sud nazorati, inson sha’ni va qadr-qimmat, xalqaro huquq standartlari, huquqiy davlat.

Kirish: Mavzu va uning dolzarbligi. Shaxsiy erkinlik va shaxsiy xavfsizlik huquqi zamonaviy konstitutsion huquqshunoslikning markaziy elementlaridan biridir. Bu huquq shaxsning davlat va jamiyatdan oldingi himoya to‘siqi bo‘lib, davlatning ichki siyosati, huquqiy tizim va amaliyot orqali ta’minlanadi. O‘zbekistonning 2023-yilgi Konstitutsiyaviy tahrirlari kontekstida shaxsiy erkinlik va daxlsizlik me’yorlari yangicha ta’kidlar bilan mustahkamlandi, bu esa huquqiy kafolatlar va protsessual himoya mexanizmlarini qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi. (Konstitutsiya, VII bob: shaxsiy huquq va erkinliklar, jumladan 25–34-moddalar).

2. Nazariy-huquqiy asoslar

Shaxsiy erkinlik va xavfsizlik huquqi ikki elementdan iborat: (a) shaxsiy erkinlik (individual freedom) va (b) shaxsiy daxlsizlik yoki xavfsizlik (personal inviolability).

Nazariy jihatdan bu huquqlar insonning tug'ma huquqlari tamoyiliga — inson sha'ni va qadr-qimmatining daxlsizligi prinsipiga bog'liqdir. Konstitutsiyaning 26-moddasida «Insonning sha'ni va qadr-qimmatini daxlsizdir» deb belgilangan va shu ma'noda qiynoqqa solish, shafqatsiz yoki insofga zid muomala qat'iyan ta'qiqlanadi. Bu prinsip protsessual va jinoiy-huquqiy mexanizmlarda ham aks etishi shart.

3. Konstitutsiyaviy normalarning tahlili (asosiy moddalar va ularning mazmuni)

3.1. 25-modda va VII bob umumiy ta'rifi

Konstitutsiyaning VII bobi shaxsiy huquq va erkinliklarni tartiblaydi; 25-modda ushbu bobning kirish qismi hisoblanadi va shaxsiy huquq va erkinliklar to'plamining muhim jihatlari belgilaydi.

3.2. 26-modda — inson sha'ni va qiynoqqa solish taqiqi

26-modda: «Insonning sha'ni va qadr-qimmatini daxlsizdir. Hech kim qiynoqqa solinishi, zo'ravonlikka duchor etilishi yoki boshqa shafqatsiz, g'ayriinsoniy yoki inson qadr-qimmatini kamsituvchi muomalaga tushirilishi mumkin emas». Ushbu norma nafaqat deklarativ xususiyatga ega, balki jinoyat huquqi, jazo ijrosi va protsessual himoya nuqtai nazaridan ham aniq amalga oshirilishi lozim. Konstitutsiya shu bilan hamma davlat organlari va amaliyotga asos bo'luvchi prinsiplarni o'rnatadi.

3.3. 27-modda — erkinlik va shaxsiy daxlsizlik haqidagi kafolatlar

27-modda aniq tartibda «Hech kim qonunga asoslanmagan holda hibsga olinishi, ushlab turilishi, qamoqqa olinishi yoki uning ozodligi boshqacha tarzda cheklanishi mumkin emas» deb belgilaydi. Bu modda jinoyat protsessining qonuniy asosiga, sud nazoratiga va boshqa protsessual kafolatlarga asos bo'ladi. Konstitutsiyaviy normalar jinoyat protsessidagi muayyan moddalarga (JPKning tegishli moddalariga) to'g'ridan-to'g'ri murojaat qiladi.

4. Protsessual kafolatlar: Jinoyat-protsessual kodeks nuqtai nazari

Konstitutsiya amaliyotga yo'naltirilgan normalarni belgilagach, ularni qamrab oluvchi protsessual normalar Jinoyat-protsessual kodeksida aks etadi. JPK odil sudlovning faqat sud tomonidan amalga oshirilishini (12-modda) va gumon qilinuvchilarning, ayblanuvchilarning huquqlarini himoya qilish bo'yicha aniq kafolatlarni ta'minlaydi. Advokatning ishtiroki, davlat tomonidan yuridik yordam, himoyachi taklifi va uning ishga kirishi tartibi (50-51-moddalar) shaxsiy erkinlik kafolatining amaliy mexanizmini tashkil etadi.

4.1. Advokat ishtiroki va davlat yuridik yordami (50-51-moddalar)

JPKning 50-51-moddalari advokatning har qanday protsessual bosqichda, xususan shaxs ushlangan paytdan boshlab himoyachining huquqlarini himoya qilishi mumkinligini belgilaydi va davlat hisobidan yuridik yordam ko'rsatish tartibini aniq belgilaydi (masalan, «Yuridik yordam» axborot tizimi orqali avtomatik tanlash, advokatning ishga kirishish uchun kamida 4 soat berish kabi talablar). Ushbu qoidalar shaxsiy erkinlikdan mahrum etilgan yoki cheklangan shaxslar uchun asosiy protsessual kafolatdir.

4.2. Hibsga olish, qamoqqa olish va sud nazorati (JPK 31, 242–248 va bog'liq moddalar)

Konstitutsiyaning 27-moddasi hamda JPK moddalarida hibsga olish va qamoqqa olish tartibi, sud nazoratining tartibi va muddatlari aniq ko'rsatilgan. Mazkur me'yorlar amaldagi amaliyotda ham qat'iy bajarilishi lozim — har qanday hibsga olish qonunda belgilangan asoslar va tartib bo'yicha bo'lishi shartligi ta'kidlanadi.

5. Qiynoqqa solish va g'ayriinsoniy muomala taqiqi: jinoyat-huquqiy javobgarlik. Konstitutsiya darajasidagi taqiqqa (26-modda) javoban jinoyat qonunchiligi ham tegishli javobgarlikni nazarda tutadi.

Jinoyat kodeksining 235-moddasi qiynoqqa solish va boshqa shafqatsiz muomalani ta'riflab, unga nisbatan jazosini belgilaydi. Shu sababli, qiynoqqa solishning taqiqlanishi — nafaqat huquqiy norma, balki jinoyat-protsessual hamda jazo ijrosi tizimida ham mustahkam himoya mexanizmini talab qiladi.

6. Habeas corpus, ombudsman va ijtimoiy nazorat mexanizmlari. O'zbekiston amaliyotida «habeas corpus» mexanizmini tatbiq etish hamda ombudsman institutining roli muhim ahamiyat kasb etadi. Ombudsmanning sudlar va huquq-muhofiza organlari bilan hamkorligi, shuningdek habeas corpus asosida insonning tezkor sud va nazorat mexanizmlariga murojaat qilish imkoniyatlarini rivojlantirishga qaratilgan tashabbuslar hujjatlashtirilgan. (Ombudsman faoliyati va tegishli seminarlarga oid ma'lumotlar va qonuniy tashabbuslar haqida hujjatlarda ko'rsatmalar mavjud). Bu mexanizmlar shaxsiy erkinlikni suiiste'mol qilinishidan himoya qiluvchi mustaqil nazorat qatlamini shakllantiradi.

7. Xalqaro standartlar bilan uyg'unlik. O'zbekistonning huquqiy tizimi xalqaro huquq normalari (masalan, Fuqaroviy va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt) bilan uyg'un bo'lishi talab qilinadi. Xalqaro pakt shaxsiy erkinlik va daxlsizlik, qiynoqqa solish taqiqi, protsessual kafolatlar bo'yicha mustahkam standartlar beradi. Milliy qonunchilik ushbu standartlarni aks ettirish va ularni amaliyotga tatbiq etishni ta'minlash bo'yicha doimiy moslashuv jarayonidan o'tmoqda.

8. Amaliy muammolar va huquqni ta'minlashdagi kamchiliklar (analiz)

1. Me'yoriy-amaliy tafovut: Konstitutsiyada belgilangan kafolatlar va standartlar ko'pincha amaliyotda to'liq amalga oshmaydi — bu huquqiy madaniyat, organlararo muvofiqlik va resurslar bilan bog'liq muammolar bilan izohlanadi.

2. Protsessual kafolatlarning yetarli kuzatilmashligi: Advokatlar ishtirokining ta'minlanishi yoki davlat yuridik yordamining tezkorligi masalalarida amaliy to'siqlar mavjud; JPK 50-51-moddalari muhim bo'lsa-da, ular har doim e'tiborga olinmasligi mumkin.

3. Qiynoqqa solishga qarshi profilaktika va tergovning mustaqilligi: Jinoyat kodeksida jazolar mavjud bo'lsa ham, qiynoqqa solish holatlarini aniqlash va bartaraf etishdagi samaradorlik hukumat organlari va monitoring institutlari faoliyatiga bog'liq.

4. Habeas corpus mexanizmi: Garchi huquqiy va tashkiliy asoslar shakllanayotgan bo'lsa ham, uning amalda tezkor va samarali ishlashi uchun sudlar, huquq-muhofiza organlari va ombudsman o'rtasidagi aniq algoritm va monitoring kerak.

9. Ilmiy-huquqiy xulosalar va tavsiyalar

Quyidagi takliflar amaliy va nazariy jihatdan maqbul deb hisoblanadi:

1. Protsessual kafolatlarni mustahkamlash va nazoratni kuchaytirish. JPK va boshqa normativ hujjatlarda advokatning ishga kirish muddatlarini, davlat yuridik yordamining tezkorligini aniqlik bilan mustahkamlash hamda bu tartibni monitoring qilish mexanizmlarini (masalan, elektron bildirishlar, “Yuridik yordam” tizimi) takomillashtirish. (JPK 50-51 moddalariga muvofiq).

2. Habeas corpus tinkturini kuchaytirish va ombudsmanning huquqiy vakolatlarini kengaytirish. Ombudsmanning mustaqil tekshiruvlar o'tkazish, hibsga olish holatlariga tezkor murojaat qilish imkoniyatlarini huquqiy jihatdan ta'minlash.

3. Qiynoqqa qarshi mustahkam profilaktika va javobgarlik mexanizmlari. Jinoyat kodeksining 235-moddasi kabi moddalarni amaliyotga tatbiq etishdagi samaradorlikni oshirish uchun mustaqil tergov organlari va monitoring mexanizmlarini kuchaytirish.

4. Xalqaro standartlarni integratsiyalash. Milliy qonunlarni xalqaro paktlar talablari bilan mukammal uyg'unlashtirish, shu jumladan protsessual kafolatlar va qiynoqqa qarshi chora-tadbirlar bo'yicha xalqaro tajribani joriy etish.

5. Huquqiy madaniyat va treninglar. Huquq-muhofiza organlari xodimlari, sudyalari va advokatlar uchun inson huquqlari, protsessual kafolatlar va qiynoqqa qarshi standartlarga oid doimiy professional ta'limni tashkil etish.

Shaxsiy erkinlik va shaxsiy xavfsizlik huquqi konstitutsiyaviy darajada mustahkamlangan va bu huquqlarning amaliy himoyasi protsessual, jinoyat-huquqiy va nazorat mexanizmlarining uyg'un ishlashiga bog'liq. O'zbekiston Konstitutsiyasining 25–27 moddalarida ko'rsatilgan prinsiplar, Jinoyat-protsessual kodeksdagi protsessual kafolatlar va Jinoyat kodeksidagi qiynoqqa qarshi qoidalar — birgalikda shaxsiy erkinlikni himoya qilish tizimini tashkil etadi. Biroq, amaliyotda bu kafolatlarning to'liq va barqaror bajarilishiga erishish uchun normativ, institutsional va monitoring chora-tadbirlarini kuchaytirish zarur. Yuqoridagi tavsiyalar bu yo'nalishda amaliy islohotlarning yo'nalishini belgilaydi.

XULOSA. Shaxsiy erkinlik va shaxsiy xavfsizlik huquqi O'zbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy-huquqiy tizimida inson sha'ni va qadr-qimmatining daxlsizligi tamoyili bilan chambarchas uyg'unlashgan holda markaziy o'rin egallaydi. Konstitutsiyaning 26 va 27-moddalarida mustahkamlangan mazkur huquqlar davlat hokimiyati organlarining faoliyatiga qat'iy chegaralar o'rnatib, shaxsning erkinligi faqat qonuniy asoslar va qat'iy protsessual kafolatlar mavjud bo'lgan taqdirdagina cheklanishi mumkinligini belgilaydi. Jinoyat-protsessual kodeksida aks etgan himoya mexanizmlari — advokat ishtiroki, sud nazorati, hibsga olish tartibining qonuniyligi, habeas corpus instituti kabi elementlar mazkur konstitutsiyaviy huquqlarning real hayotda ta'minlanishining asosiy vositalaridir.

Amaldagi huquqiy baza, xususan Konstitutsiyaning yangi tahriri, Jinoyat kodeksining qiynoqqa oid 235-moddasida nazarda tutilgan aniq javobgarlik, JPKning advokat va himoyachiga doir 50–51-moddalari shaxsiy daxlsizlikni himoya qilishni yanada kuchaytirganiga qaramay, amaliyotda barcha kafolatlarning to'liq ishlashi uchun qo'shimcha tizimli choralar talab etiladi. Huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyatida qonuniylik, oshkoralik va javobgarlik prinsiplarini kuchaytirish, sudning mustaqilligini ta'minlash, qiynoqqa solish holatlarining oldini olish bo'yicha mustaqil monitoring mexanizmlarini kengaytirish shaxsiy erkinlik huquqining yanada samarali himoyasiga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, O'zbekistonning xalqaro huquqiy majburiyatlariga muvofiqlikni ta'minlash, fuqarolarning huquqiy madaniyatini oshirish, davlat yuridik yordamining real va sifatli taqdim etilishini rag'batlantirish insonning daxlsizligi va erkinligi kafolatlarining amaliy samaradorligini kengaytiradi. Shaxsiy erkinlik va xavfsizlik huquqi faqat normativ-huquqiy bazaning kuchi bilan emas, balki davlat organlari faoliyatining madaniyati, sud hokimiyatining mustaqilligi va jamoatchilik nazorati samaradorligi bilan to'liq ta'minlanadi.

Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, shaxsiy erkinlik va shaxsiy xavfsizlik huquqi O'zbekistonning huquqiy davlat sifatida rivojlanish barqarorligini belgilovchi asosiy konstitutsiyaviy institutlardan biridir. Ushbu huquqning to'laqonli ta'minlanishi inson huquqlarining ustuvorligi tamoyili, sudning mustaqilligi, protsessual adolat va davlatning fuqarolar oldidagi javobgarligi bilan uzviy bog'liq bo'lib, mamlakatning demokratik taraqqiyotida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi (yangi tahriri, 2023 yil 30 aprel). – T.: O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. (Shaxsiy erkinlik va daxlsizlik huquqiga doir moddalar: 26-modda, 27-modda, 28-modda va boshqalar)
2. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi. – T.: Adolat, so'nggi amaldagi holat. (Hibsga olish, protsessual kafolatlar, sud nazorati va advokat ishtirokiga doir moddalar: 24–27-moddalar, 50–51-moddalar, 226-240-moddalar va boshqalar)
3. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi. – T.: Adolat, amaldagi holat. (Qiynoqlarga oid javobgarlik: 235-modda; shaxs erkinligini noqonuniy cheklash: 138-140-moddalar)
4. Inson huquqlari bo'yicha xalqaro pakti: Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt (ICCPR), 1966 yil. (9-modda – shaxsiy erkinlik va xavfsizlik; 14-modda – odil sudlov kafolatlari)
5. Yevropa Inson huquqlari konvensiyasi, 1950 yil (garchi O'zbekiston a'zo bo'lmasa-da, xalqaro standart sifatida qo'llaniladi).(5-modda – erkinlik va shaxsiy xavfsizlik; 6-modda – adolatli sudlov huquqi)